

Борачки и старешински кадар 23. бригаде сачињавали су при формирању људи из нишког и тимочког округа, односно из срезова: борског, бољевачког, зајечарског, заглавског, нишког, алексиначког, ражањског и бањског, док је каснијим мобилизацијама (октобра и новембра 1944. године) попуњавана људством највећим делом са територије тадашњих округа јагодинског (данас Светозарево) и крагујевачког, односно из срезова левачког, рековачког, свилајначког, белићког, рачанског, раваничког и темнићког.

Старешинско и борачко језгро за формирања Двадесет треће српске бригаде био је Бољевачки батаљон НОВЈ, формиран у селу Милетинцу, у заглавском срезу. У штабу батаљона били су: командант Миодраг Цојић, политички комесар Милан Узелац Рата заменик команданта Борђе Милојевић, а по његовој погибији Иван Јанковић, помоћник политичког комесара и партијски руководицац батаљона био је Душан Витас Павле, а омладински руководицац батаљона била је Естер Нели - Јаковљевић Зорка. Батаљон је бројао 80 људи, распоређених у три чете. Од наоружања, поред пушака, понео је са собом из 9. бригаде: 8 пушкомитраљеза »брнгал«, 10 аутоматских стројница, два бацача »џон бул«, 3 лака минобацача »жабе« и већу количину муниције.

Бољевачки партизански батаљон је, пред мрак 21. јула, срдочно испраћен, кренуо ка Ртњу, пробијајући се кроз четничке положаје. Већ 24. јула извео је акцију на железничку станицу Криви Вир. **Том** приликом су партизани »запалили ручни магацин са светлећим материјалом, порушили улазне скретнице бр. 1 и 10 и у околини станице, пресекли 7 комада телефонских стубова«, а онда »отишли у правцу села Криви Вир«.⁶⁾

⁶⁾ И. Глигоријевић, н.д. стр. 109 и 110; *Историјски архив Зајечар*, бр. М.Х. 103, II.

Батаљон се затим пребацио на планину Малиник (у атар села Злота и Подгорца), усмеравајући дејства ка Борском руднику, где је било много антифашиста доведених на присилни рад.

Бољевачки партизански батаљон је, 25. јула 1944. године,⁷⁾ на положајима Бољевац - с. Луково - с. Криви Вир читавог дана водио борбу са четницима Крајинског корпуса и Прве бољевачке бригаде четника. Батаљон се тек увече повукао пред јачим непријатељским снагама.⁸⁾ Затим је, јула месеца исте године, Бољевачки батаљон у атарима села Злота и Подгорца водио жестоку борбу са четницима Злотног батаљона и разбио га, па је у Злоту одржан политички збор, а потом спаљена општинска архива и из општинске класе заплењено преко 160.000 динара.⁹⁾ На дан 31. јула батаљон је у с. Мали Извор заробио команданта четничке јединице, запленио шест пушака и један револвер.

Већ 3. августа исте године Бољевачки батаљон се у с. Лукова, у близини Бољевца, сукобио са четницима Тимочког корпуса. Батаљон није имао губитака. После борбе повукао се према Ртњу.¹⁰⁾ Батаљон је 8. августа исте године боравио на подручју села Јабланице. У штаб батаљона стигао је тада Властимир Јанковић, омладинац из села Малог Извора, и изнео детаљне податке о боравку и распореду и приближном бројном стању делова корпуса Љубе Јовановића Патка и Прве бољевачке четничке бригаде у селу Мали Извор. Штаб батаљона доноси одлуку о нападу на ове четничке јединице у ноћи 9/10. августа. Омладинац Властимир Јанковић био је изванредан и храбар водич у овом нападу на четнике. Напад батаљона на далеко јачег непријатеља био је изванредан и веома успешан, заробљено је око 70 четника, а батаљон је имао само једног погинулог и двојицу рањених.

Око 16 часова истога дана нападнутим четницима придружила су нова појачања: Борска четничка бригада и четници Крајинског корпуса. Батаљон се није могао одупрети притиску далеко јачег непријатеља и повукао се. Погинули су: Милан Узелац Рата, политички комесар. Борђе Милојевић Меца, заменик команданта, Естери Нели - Јаковљевић Зорка, омладински руководиоца (сви из штаба батаљона), затим пушко-

⁷⁾ С. Босиљчић, н.д. стр. 231.

⁸⁾ Никола Рашић, Источна Србија у рату и револуцији 1941-1945 Зајечан 1984. стр. 438.

⁹⁾ И. Глигоријевић, н.д., стр. 107 и 108.

¹⁰⁾ АОС, к. 95, рег. 46/6-1, као и С-В-15805.

митраљезац Миле Милићевић, звани Миле Благојев, и црвеноармејац Владимир."

За око четрдесетак дана борбене и политичке активности на овој просторији, Бољевачки партизански батаљон је много учинио на подизању борбеног морала народа овог краја Србије притиснутог дугогодишњом четничком мором. У селима су одржавани успешни политички зборови, на којима су говорили војнички и политички руководиоци, од којих су неки у овом крају били добро познати још из прве устаничке године. Иступали су на зборовима и партизански симпатизери, који су се до тада морали крити од непријатеља или су били злостављани и мучени по логорима и затворима. Добра опремљеност Бољевачког партизанског батаљона, понашање и дисциплина бораца остављали су веома добар утисак међу сељацима овог краја. Мале снаге батаљона даноноћно су вршиле препаде, опкољавале многоструко јачег противника, заробљавале и уништавале непријатељске јединице.

Крајем августа 1944. године, Бољевачки батаљон привремено се вратио у састав Двадесет треће дивизије НОВЈ и - према казивањима његовог команданта Миодрага Цојића - деловао као 4. батаљон 14. српске бригаде 23. дивизије, учествовао у борби против Немаца код нишког села Дражевца и 4. септембра 1944. године са Каменичког виса код Ниша стигао у књажевачко село Шуман Топлу, где се већ налазио штаб 23. бригаде са деловима неких приштапских јединица.¹²¹ Батаљон је бројао 86 бораца и старешина.

ФОРМИРАЊЕ 23. СРПСКЕ НО БРИГАДЕ ^а

Петог септембра 1944. године постројеним борцима и старешинама Бољевачког батаљона је саопштено да су од тога дана Први батаљон 21. српске народноослободилачке бригаде (тај назив бригада је носила до краја септембра 1944. године). После кратке свечаности Први батаљон је пошао на задатак.

Као језгро Другог батаљона - према казивањима Божицара Борћевића, првог команданта бригаде - био је Нишко-озренски батаљон НОВЈ, који је, под командом Живорада Костића Моравца, такође стигао са Каменичког виса.

Први батаљон 23. бригаде је из књажевачког села Шуман Топле, 5. септембра 1944. године, упућен као посадна јединица

¹²¹ И. Глигоријевић, н.д. стр. 126 и 127.

¹²² Казивање Миодрага Цојића, команданта Бољевачког батаљона.

у Књажевац, који су тек ослободиле јединице 23. дивизије, али се већ истог дана повукао јер су из Ниша наишле јединице немачке 1. СС брдске дивизије. Други и Трећи батаљон формиран су до 12. септембра, док је формирање Четвртог батаљона завршено тек 15. септембра исте године у сокобањском селу Трговишту. С обзиром на веома повољну војно-политичку ситуацију на овом сектору и успешна борбена дејства јединица 23. и 25. дивизије и њихово продирање на север, настао је нагли прилив нових бораца - добровољаца, па је 23. бригада до 12. септембра нарасла на 1.250 бораца, већином омладинаца, највише из редова земљорадника, мање радника, и доста ђака, највише из Ниша и околних градова.

Ђевић, политички комесар мајор Жарко Ковачић Л>убушка (први командант 20. бригаде), заменик команданта капетан Живорад Костић Моравац, помоћник политичког комесара мајор Л>убо Ковачевић, начелник штаба капетан Душан Павковић Суваја, омладински руководиоца Славица Жагар.

Штаб 1. батаљона чинили су: командант Миодраг Џојић, а када је он 19. октобра исте године прекомандован у Команду Тимочког војног подручја, за команданта је одређен Милан Икраш, политички комесар био је Вељко Јовановић Веско, а затим Сава Лазаревић, и помоћник политичког комесара Бранко Новаковић.

и политички комесар Хранислав Николић.

Штаб 3. батаљона чинили су: командант Божидар Поповић Божа, политички комесар Мирослав Медвед, а затим Драго Пилетић, и заменик команданта Предраг Лазаревић Лале.

Штаб 4. батаљона чинили су: командант Павле Свитлица, а политички комесар Воја Драговић Бруно.

О квалитетима кадра у 23. бригади командант 45. дивизије, 19. септембра, обавестио је Главни штаб Србије: »Двадесет-прва (23.-п.а) бригада: Организацијски несређена. Живи војнички. Кадар војнички добар, само непотпун. Фали десет (10) командири чета, два (2) команданта батаљона и нижи војнички руководиоци. Политички кадар слаб. Фали помоћник комесара бригаде, четири (4) политкома батаљона, четири (4) помоћника политкома батаљона, девет (9) политичких комесара чета и остали нижи политички руководиоци. Обавештајни органи слаби. Фали један (1) обавештајни официр бригаде и четири (4) обавештајна официра батаљона. Санитетско осо-

бље доста добро. Фали нам *искусних* референата за батаљоне. Економско особље доста слабо. Фали четири (4) интенданта батаљона».

и политичких руководилица из пролетерских дивизија, па су наредбом штаба 45. дивизије извршена нова постављења у 23. бригади. Попуна штабова и команди старим и искусним војним и политичким кадром представљала је значајно појачање већ постојећем кадру бригаде. Нове старешине наишле су на врло срдчан пријем, како код бораца, тако и код руководилица, поготову када су почели несебично да преносе своја богата војна и политичка искуства на младе борце бригаде.

Првом званичном формацијом бригаде и батаљона било је предвиђено да бригада броји »најмање 2.000 бораца«, да је чине: 3-6 батаљона (бригада је имала четири батаљона), батерија брдских топова, батерија противтенковских или - како су је тада звали - противколских топова, чета минобацача, техничка чета, пратећи вод, бригадна интендантура и бригадна болница. Та формација била је привремена и није се могла реализовати, јер се за предвиђене артиљеријске јединице није располагало оруђима. Још увек се осећала велика оскудица у наоружању, посебно у аутоматском оружју. Бригада је имала оружје заплењено од непријатеља и приликом разоружавања бугарске дивизије на Озрену.

Сваки батаљон имао је три стрељачке чете, а свака чета по два вода. Одређени су болничари и хигијеничари при командама чета. Пошто још није било довољно бораца за пуну формацијску попуну, формирани су батаљонски, уместо четничких културно-просветних одбора.

ПРВИ БОРБЕНИ ЗАДАТАК

/; '

Извршавајући директиве врховног команданта, Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда (НОВ и ПО) Србије предузео је мере и за учвршћење командовања и образовања нових јединица у источној Србији. Трећег септембра, у рејону Сокобањске котлине, у селу Трговишту, формирао је 45. дивизију НОВЈ,¹³⁾ која је у свом саставу имала само 20. бригаду (формирану 19. августа 1944. године), која је дотле била у саставу 25. дивизије НОВЈ.¹⁴⁾ У септембру 1944. године

¹³⁾ АОС, к. 1333, рег. бр. 3/1-1, *Формирање 45. дивизије и њен живот и рад.*

¹⁴⁾ 36. НОР, I, 11, док. 102, 122.

новоформиране 23. и 24. НО бригада ушле су у састав 45. дивизије.

Приликом формирања 45. дивизија је имала око 2.100 бораца. За команданта је постављен потпуковник Раде Зорић, а за политичког комесара потпуковник Сава Радоичић Феђа. Три дана каеније, 6. септембра, формиран је и 14. корпус Народноослободилачке војске, под командом Главног штаба Србије. У састав 14. корпуса ушле су 23, 25. и 45. дивизија НОВЈ. За команданта је постављен пуковник Радивоје Јовановић Брадоња, за политичког комесара потпуковник Радисав Недељковић Раја и за начелника штаба капетан Светислав Татарац.¹⁵⁾

Почетком септембра 1944. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ је наредио Главном штабу НОВ и ПО Србије да се његове три дивизије (23, 25. и 45) енергичније пробијају према Дунаву и Београду, где још увек није било крупнијих јединица НОВЈ, при чему је било предвиђено да се 45. дивизија усмери ка Параћину.¹⁶⁾

Основни задатак 23. бригаде, према наређењу штаба 45. дивизије, на положајима западно и јужно од Књажевца био је а) да врши повремене, али јаке и добро организоване демонстративне нападе на немачки гарнизон у Књажевцу, б) да упорно омета свако кретање непријатељских јединица комуникацијом Сврљиг - Књажевац - Бољевац и Ниш - Сврљиг - Књажевац - Зајечар и ц) да стално руши комуникацију Књажевац - Сокобања, Књажевац - Бољевац и Ниш - Сврљиг - Књажевац - Зајечар, којима је немачко командовање покушавало да ојача своју одбрамбену линију у Тимочној крајини против надирања јединица НОВЈ и Црвене армије (ЦА).

Просторија на којој су све три бригаде 45. дивизије изводиле борбена дејства налази се углавном између Белог (Сврљишког) и Црног (Тимочног) Тимока, Велике и Јужне Мораве и северно од Ниша.¹⁷⁾

На извршење свог првог борбеног задатка 1. батаљон је кренуо већ 5. септембра увече - и у току ноћи заузео одређене му положаје.

Две чете биле су распоређене у Књажевцу, који су дан раније ослободиле јединице 23. дивизије НОВЈ. Трећа чета

15) Петар Вишњић, *Операције за ослобођење источне Србије, јун-октобар 1944.* Зајечар, 1985, стр. 93.

16) 36. НОР, I, У. док. 93.

17) АОС, к. 1329, рег. бр. 11-1/2, *Бојна релација штаба 45. дивизије за борбе вођене у времену од 3. септембра до 12. октобра 1944. године.*

овог батаљона налазила се на положајима Трговиште - к. 467, на комуникацији Књажевац - Кална. Штаб бригаде са помоћним деловима налазио се у Књажевцу.

На положаје 1. батаљона 6. септембра наишле су јединице бугарске 24. пешадијске дивизије у јачини од око 15.000 војника, које су се из Ужица повлачиле према Бугарској с тежњом да се користе комуникацијом Алексинац - Сокобања - Књажевац. Бугарски преговарачи су одбили захтев штаба 23. бригаде да предају оружје, иако су знали за војну и политичку ситуацију у Бугарској и за позив Врховног штаба НОВ и ПОЈ.¹⁸⁾ Због тога им је забрањен пролаз тим путем. Бугарски командант 24. дивизије, генерал Симов, веран својим дојучерашњим фашистичким наредбодавцима, наредио је својим јединицама да се повуку ка Нишу и тамо су их Немци, у складу са планом операције »Јудас« (»Juda«)¹⁹⁾ и »Пасји син« (Hundeshon«),²⁰⁾ разоружали. Део командног кадра отерали су у заробљеништво, а само мањи део је успео да се пробије за Бугарску. Генерал Симов је наредио својим потчињеним да немачким трупама оставе тешко оружје и транспортна средства код Ниша (штабу 1. брдске дивизије). То оружје је и даље употребљавано у борбама против НОВЈ, док је Симов »задржан« у штабу 1. брдске дивизије.

На делове 1. батаљона - према казивању Миодрага Цојића - на положајима »воденица« у циганској махали у Књажевцу наишао је један бугарски батаљон, јачине око 200 људи, чији је командант био мајор. Батаљон је претходно делимично разоружан од јединица 20. бригаде. Војници су имали пушке, а подофицири и официри пиштоље. Имали су и велику комору и много коња. Бугарски командант је тражио пропуст целог батаљона према Бугарској, али је тај његов захтев одбио начелник штаба 23. бригаде, капетан Душан Павковић, и наредио команданту 1. батаљона, Миодрагу Цојићу, да их делимично разоружа, што је овај одмах и извршио.

Ову бугарску колону према граници спроводио је водник Борђе Иванковић, са једном десетином бораца, укупно 15 наоружаних аутоматичара, и са два пушкомитраљеза. Водник Иванковић је избегавао са колоном села на путу да не би дозволио Бугарима да пљачкају, а оправдано је претпостављао

¹⁸⁾ 36. НОР, I, 11, док. 48, 49 - Директива Главног штаба НОВ и ПО Србије, од 27. августа 1944. године о преговорима са представницима бугарске фашистичке војске о предаји.

¹⁹⁾ 36. НОР, XII, 4, док. 121, стр. 556.

²⁰⁾ 36. НОР, XII, 4, док. 123; АОС НАВ-Т-311, р. 193, стр. 237-7.

да би их могли напасти и четници којима би у том случају пришли и Бугари и уништили десетину.²¹⁾ Ишло се заобилазним путевима. Колона је стигла на неколико километара од села Велико Корито и ту застала. Водник Иванковић се пове-зао са месним народноослободилачким одбором (НОО) у селу, па је донета храна за бугарски батаљон и за Иванковићеве људе. Месни одборници су довели и тридесетак сељака, који су се сакрили у оближњој шуми да их Бугари не би приметили. Када се кренуло из атара овог села, командир вода је, у договору са одборницима, затражио од бугарског команданта да му се преда оружје, а сељацима коњи. Бугари су одбили, па је Иванковић наредио пушкомитраљесцима да испале неколико рафала изнад њихових глава. Тек тада су Бугари предали 40 коња (25 јахаћих и 15 товарних), а по путу су побацали оружје и опрему и журно отишли према државној граници. Сва опрема, нешто пушака и 15 товарних коња остали су у селу Велико Корито, а десетина се са оружјем и 25 јахаћих коња вратила у Књажевац.

После подне 7. септембра штаб батаљона био је обавештен да се из правца Сврљига приближава јака и дуга немачка колона, са много моторизације и неколико тенкова. Била је то моторизована борбена група »Ајзл« из 1. брдске дивизије, са преко стотину камиона и пет тенкова, која је добила задатак да продре у Зајечар.²²⁾ Штаб батаљона наређује покрет батаљона у сусрет Немцима како би им запречио брзи упад у Књажевац и омогућио евакуацију новоформираних органа власти. На коси Главичица, триг. 298, на раскршћу путева за Тресибabu и за рудник Подвис, порушен је мост и заузети су положаји. **Око** 9 часова 8. септембра овуда је наишла моторизована немачка колона и зауставила се пред порушеним мостом. Батаљон је са блиског одстојања (око 150 метара) отворио јаку ватру по немачкој колони, а добро су дејствовале и противтенковске пушке по немачким тенковима. Међутим, бројно јачи Немци су у напад увели и тенкове и приморали батаљон да се повуче на положаје Глоговац - Васиљ. Трећа чета је пред вече успела да иза зачеља немачке колоне пређе друм Сврљиг - Књажевац (у висини села Крента) и да у Васиљу уђе у састав свог батаљона.²³⁾ Овога дана Немци су

²¹⁾ Бранко Латас, Сарадња бугарских окупационих трупа и четника у борби против НОВ и ПО у Србији, Београд, *Војноисторијски гласник* (ВИГ), 3/1981, стр. 272.

²²⁾ 36. НОР, XII, 4, док. 126.

²³⁾ АОС, к. 1337, рег. бр. 1-1/1, *Операцијски дневник штаба 23. бригаде* за време од 3. септембра до 12. октобра 1944. године. ; ,

задржали и десетину Борђа Иванковића која се враћала са Старе планине. Развила се мања борба у рејону села Андрејеваца (од јула 1945. године Минићево). У борби је учествовала и посебна чета Команде места. Погинула су два, а рањена три борца и изгубљено осам коња.

На дан 7. септембра 1944. године у источну Србију су из Бугарске прешле и јединице Оперативне групе »Шнекенбург«, које ће се нешто касније појавити и на комуникацији Ниш - Сврљиг - Књажевац - Зајечар и бити потчињене генералу Штетнеру, команданту 1. брдске дивизије.²⁴¹

Запоседањем јачим снагама пролаза који воде из Бугарске преко Старе планине ка Сврљигу, Књажевцу и Зајечару Немци су очигледно намеравали да успоставе одбрамбени фронт на српско-бугарској граници од Нишаве до Дунава.

Насвојим положајима 1. батаљон је остао и 7. и 8. септембра, са задатком да затвара и руши комуникације које из Књажевца воде на север ка Зајечару и Сокобањи и да према својим могућностима не дозволи непријатељу повлачење тим правцима. Две чете 1. батаљона сишле су на комуникацију и порушиле је на сектору Шуман Топла - Церовица, а затим се вратиле на своје положаје. Непријатељска Борбена група »Ајзл« за то време истурила је знатније делове испред Књажевца, а у самој вароши ужурбано се припремала за покрет ка Зајечару, који су 7. септембра ослободиле јединице 23. дивизије НОВЈ.²⁵⁾

Деветог септембра Борбена група »Ајзл«, сходно наређењу војноуправног команданта Југоистока, генерала Фелбера од 8. септембра, о поновном заузимању Зајечара, пошла је²⁶⁾ рано ујутро из Књажевца ка Зајечару и релативно неометана изашла из вароши. Истог поподнева је заштитница Борбене групе »Ајзл« (1. и 2. батаљон 98. пука 1. брдске дивизије) пошла према Књажевцу и ту била дочекана жестоком ватром делова 23. бригаде, али је ипак ушла у Књажевац. Овога дана примећени

²⁴¹ Зборник НОР, XII, 4, док. 125, објашњење број 5, о снагама које је генерал пешадије Вили Шнекенбургер (Wili Schneckenburger), шеф немачке војне мисије у Бугарској, превео у Србију око 10.000 војника и официра (7.000 преко Неготина и 3.000 преко Струмице), што је збунило обавештајну службу Главног штаба НОВ и ПО Србије (јер су Немци били са разним униформама, чак и морнаричким и ваздухопловним; 36. НОР, I, 12, док. 200, стр. 516. Та забуна ће трајати све до средине септембра, када ће се видети о каквим се стварно јединицама ради.

²⁵⁾ Операцијски дневник, као под 23, Миладин Ивановић, Борбе за Зајечар, Војноисторијски гласник, 5/1956, стр. 82.

²⁶⁾ 36. НОР, XII, 4, док. 126.

су и мањи покрети ка Књажевцу Борбене групе »Малтер«, која се налазила на линији Кална - Бела Паланка.²⁷⁾

Први батаљон се, због наилаaska нових непријатељских снага рокирао улево и поставио на положају Грезна - Глоговац, а 3. батаљон је у току ноћи стигао у састав бригаде и заузео положаје с. Саставци - с. Каличина. Други батаљон још увек се налазио у селу Трговишту.

Борбена дејства 1. батаљона 23. бригаде у времену од 5. до 11. септембра 1944. године, осим две мање борбе против Немаца из Борбене групе »Ајзл«, била су успешна, јер је батаљон извршио свој основни задатак: рушење и запречавање комуникација и спречавања непријатеља да продире ка северу, источно и западно од комуникације Ниш - Сврљиг - Књажевац - Зајечар. Борачки и старешински кадар 1. батаљона, иако су се у њему налазили и стари борци из Бољевачког батаљона НОВЈ, био је неискусан у борбама против добро обученог, добро наоружаног и јаком техником снабдеведеног непријатеља као што су били Немци, али се већ од првих борбених дејстава у околини Књажевца показао високо моралним и спремним да се бори.

НАД КОМУНИКАЦИЈОМ СВРЉИГ - КЊАЖЕВАЦ - ЗАЈЕЧАР

Штаб бригаде наређује штабу 1. батаљона да своју јединицу лоцира у селу Васиљ, са основним задацима: да свакодневно поставља заседе јачине чете на окукама поред друма на планини Тресибابي и да врши препаде на Немце који се из правца Сврљига појаве на том друму, затим да мањим снагама свакодневно узнемирава Немце у Књажевцу и да руши комуникације према Сврљигу и Сокобањи. Начелник штаба бригаде, капетан Душко Павковић, налазио се стално код штаба 1. батаљона и усмеравао дејства батаљона према Немцима у Књажевцу и комуникацијама.

Надан 10. и 11. септембра 1944. године 1. батаљон је, по наређењу начелника штаба бригаде Душана Павковића, са две чете - из правца Грезне и Глоговца - изводио мање демонстративне нападе на немачка обезбеђења постављена код Винарског подрума, код Гробља и код Сибиновића виле (на западној страни Књажевца).

Према заповести штаба 45. дивизије, бригада је (са 1. и 3. батаљоном) у току ноћи 11/12. септембра, са почетком у 21.30

27) 36. НОР, XII, 4, лок. 129.

часова, извршила напад на непријатељски гарнизон у Књажевцу, у коме су се налазили делови немачке борбене групе »Ајзл« (1. и 3. батаљон 93. пука 1. брдске дивизије). Борбени задатак нападача није био заузимање града, јер је знао да је то био јак непријатељски гарнизон, већ јак демонстративни напад ради узнемиравања непријатеља.

Први батаљон (са две чете) у напад на немачки гарнизон у Књажевцу кренуо је са својих положаја Грезна - Глоговица, а 3. батаљон (са две чете), са положаја Каличина - Саставци, сокобањском цестом, док су његови остали делови остали у Шуман Топли. Развила се жестока борба и 1. батаљон је успео да потисне Немце и да овлада скоро целом северозападном половином вароши. Око 23.30 часова Немци су у борбу увели два тенка и скоро цео 1. батаљон 98. пука и потисли батаљоне, који су се око 24 часа повукли на полазне положаје. Сутрадан, 12. септембра, у 23. бригаду је из Књажевца пребегао један недићевски поручник, који је изјавио да су Немци имали 20 погинулих и више рањених. Губици бригаде били су: три погинула и осам рањених бораца.²⁸⁾

На овим положајима бригада је остала и 13. и 14. септембра са истим борбеним задацима. Око 13 часова 14. септембра друмом из правца Сврљига наишла су два немачка камиона са војском. Од експлозије мине један је камион био потпуно уништен а други је запленила 2. чета 1. батаљона која се налазила у заседи на друму. После пола сата из истог правца на батаљонску заседу наишао је још један немачки камион, који је уништен жестоком ватром.

Надан 15. септембра 1944. године једна четничка група покушала је изненадни напад на истурена обезбеђења 1. батаљона на положајима код села Васиља, али је била разбијена и протерана. Неколико четника се предало, а неколико је заробљено. Истог дана у штаб 1. батаљона стигла је група мобилисаних омладинаца за четнике, коју је водио Данило Ристић, и изразила жељу да ступи у бригаду. Примљени су, али им је у штабу батаљона речено да сами нађу оружје. Данило Ристић је исте вечери са целом овом групом напао на мању групу Немаца која је у оближњој воденици код села Васиља чувала повећу групу заробљеника Италијана и Руса и тако дошла до оружја. Сутрадан су дошли у бригаду сви наоружани.

²⁸⁾ АОС, к. 1329, рег. бр. 5/2. *Извештај штаба 45. дивизије* од 12. новембра 1944. године Главном штабу НОВ и ПО Србије, о дејствима јединица дивизије у времену од 3. септембра до 3. новембра 1944. године.

Успешна дејства батаљона 23. бригаде над комуникацијом Сврљиг - Књажевац - Зајечар и високи борбени морал бораца и старешина који су у овим борбама стицали драгоцену борбену искуства условили су значајно признање штаба 45. дивизије, који је обавестио Главни штаб Србије: »23. бригада организацијски добро је постављена, те смо мишљења док се војнички среди да ће и она бити способна за извођење војничких задатака... «²⁹⁾

Према дивизијској заповести од 19. септембра, 20. и 23. бригада су добиле задатак да делом својих снага прочисте терен од мањих четничких група и одреда који су се кретали овим селима. По једна чета из 1. и 3. батаљона 23. бригаде упућене су у рејон села Равна и Потркање и у ноћи 14/15. септембра нападе на четнике. После краће борбе потпуно су их разбиле. Убијена су четири а заробљено 13 четника. Заплењена су два пушкомитраљеза, 11 пушака и 40 бомби и нешто опреме.³⁰⁾ После успешне акције чете су се вратиле на своје положаје. Ноћу између 15/16. септембра две чете из 1. батаљона, мобилисаним колима из околних села, евакуисале су из рудника Тресибаба око 2.000 кила шећера, 2.000 литара бензина и око 1.000 кила експлозива.

Средином септембра 1944. године комуникацијом Ниш - Сврљиг - Књажевац кретала се и Борбена група »Грот«, без непосредне везе са штабом своје 1. брдске дивизије, која је већ отишла ка северу,³¹⁾ као и Борбена група »Линг«.³²⁾

На положајима према Књажевцу и 16. септембра налазили су се 1. и 3. батаљон, са задатком даљег рушења комуникација Књажевац - Сокобања - Књажевац - Бели Поток и Књажевац - Зајечар. Батаљонски делови направили су на овим друмовима и већи број запрека. Други батаљон је и даље обезбеђивао штаб дивизије у бањском селу Трговишту. Са по једном четом, 1. и 3. батаљон држали су заседе на комуникацији Сврљиг - Књажевац и Књажевац - Бољевац. Тога дана једно јаче извиђачко одељење из Борбене групе »Грот« са тен-

²⁹⁾ АОС, к. 181, бр. рег. 38/2-5.

³⁰⁾ АОС, к. 1329, рег. бр. 5/2.

³¹⁾ 36. НОР, IY, 31, док. 33, објашњење бр. 64, као и 36. НОР, XII, 4, док. 152, 153; АОС, микрофилм, НАВ-Т-331, сн. 61. Борбена група »Грот« (Kampfgruppe »Groth«) оила је из 1. брдске дивизије и у току операција у Србији неколико пута је мењала свој формацијски састав.

³²⁾ Борбена група »Линг« (Kampfgruppe »Ling«) била је састављена од позадинских јединица 1. брдске дивизије, које су остале одсечене у Нишу и са штабом генерала Штетнера отада више нису могле да ступе у непосредну везу.

ком изашло је из Књажевца друмом ка Бољевцу са циљем на-силног извиђања правца даљег извлачења ка северу. Код села Калечина, испред заседе 3. батаљона, тенк је наишао на мину и зауставио се. Дочекани жестоком ватром из заседе, Немци су се повукли према Књажевцу, оставивши осморицу погину-лих војника на друму. Заплењен је један пушкомитраљез, јед-на стројница, две пушке и један мотоцикл.

Седамнаестог септембра јединице бригаде чистиле су про-сторију Књажевац - Сокобања - Бољевац - Бели Поток од за-осталих четничких групица. Нагазним минама делови 1. ба-таљона уништили су тога дана два немачка камиона, а једна чета 3. батаљона наставила је са рушењем комуникације Кња-жевац - Бољевац и Књажевац - Сокобања.

Са две чете, 1. батаљон је у ноћи 17/18. септембра поста-вио заседе на друму Сврљиг - Књажевац, код Тресибабе, где је ујутру наишла колона камиона из састава Борбене групе »Линг«. Пушчаном и митраљеском ватром убијено је седам Немаца, а затим се колона у паничном бекству спустила са планине у Књажевац.

Заплењена су четири камиона,*23 пушке, један двоглед и једна стројница и нешто другог ратног материјала. Борба је трајала око пола часа.

Неутврђеног дана (између 17. и 20. септембра) скојевка Лзубинка Н. из Васиља остварила је везу између штаба 1. ба-таљона и председника града Књажевца и тако је почела са-радња која је била све плоднија. У ноћи 20/21. септембра 1944. године 1. батаљон се - према наређењу штаба 23. бригаде - пребацио у рејон села Ошљана, на источној обали Тимока, са задатком активних борбених дејстава на комуникацију Кња-жевац - Зајечар (претежно у рејону Краљевог Села).

На овим положајима и са истим задацима батаљони бри-гаде остали су све до 24. септембра исте године. Главни зада-так бригаде и даље је био одбрана положаја Књажевац - Со-кобања, са мањим деловима Књажевац - Бели Поток и Кња-жевац - Бољевац, као и рушење тих комуникација.

Слободно време између две борбе и два покрета успешно је коришћено за извођење војне и политичке обуке. Тако се 21. септембра добило мало времена и за извођење војне обуке, па је са борцима на терену увежбано Пешадијско правило (ег-зерцир), а проучаване су и неке одредбе Ратне службе (пре-вод Ратне службе Црвене армије).

Први батаљон налазио се делом на положајима Грезна - Глоговац, са задатком сталних напада на непријатеља ка севе-

ру и контроле друма Сврљиг - Књажевац, а делом снага у селу Васиљу, где се радило на војно-политичком плану. Батаљону је пришло 12 Италијана и Руса који су побегли из немачке транспортне колоне. Други батаљон је још увек био у селу Трговишту. Трећи батаљон држао је положаје: с. Саставци - с. Булиновац - Лепена, са задатком обезбеђења од Књажевца према Бољевцу, док су његови делови били у Шуман Топли. Четврти батаљон је рушио комуникацију Књажевац - Сокобања и држао положаје: с. Скробница - Скробничке колибе. Батаљон је од људи из тих села добио 30 пушака и један пушкомитраљез.

таљон. Са једном четом 23. септембра сачекао је код Тресибабе, на друму Сврљиг - Књажевац, једну коњичку патролу из Борбене групе »Линг«. Рањено је 12 коњаника и заплењене су четири пушке и један шмајсер.³³⁾ Већи део Борбене групе »Линг« покушао је да се повуче ка Зајечару, али је дејствима 23. и 20. бригаде заустављен и набачен на комуникацију Књажевац - Бучје - Бољевац. Касније је збачена и са тог пута.

СУСПРЕТ СА ЈЕДИНИЦАМА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

Септембра 1944. године совјетски 75. корпус 56. армије 3. украјинског фронта форсирао је Дунав на Великој окуци код Кладова и наставио борбена дејства ка Брзој Паланци. Како су немачке снаге распоређене у Неготинској крајини биле недовољне да зауставе совјетски продор, генерал Фелбер је наредио да се из Ниша, 25. септембра, упуте готово све заостале снаге 1. брдске дивизије ка Књажевцу и Зајечару, а у Нишу је остала само Борбена група »Вили« (Kampfgruppe »Willi«), тј. команда 79. арт. пука са својим 4. дивизионом, али је и она 1. октобра упућена у Неготинску крајину.

Штаб 45. дивизије наређује штабу 23. бригаде да што пре успостави везу са најближим штабом или командом јединице Црвене армије. Штаб бригаде одредио је делегацију у којој су били: Душан Павковић, начелник штаба бригаде, и Миодраг Цојић, командант 1. батаљона 23. бригаде. Пратила их је десетина бораца које је предводио Миодраг Видојковић Миле, обавештајни официр 1. батаљона. У штабу 23. бригаде већ су сазнали да се штаб 3. украјинског фронта налази у Белоградици, у тада већ отечествено-фронтској Бугарској. После

³³⁾ АОС, к. 182, рег. бр. 53/1 и к. 1329, рег. бр. 5/2.

подне 23. септембра 1944. године делегација је стигла у Белог-
рачик, а по налогу совјетске команде била смештена у неком
хотелу.

Први састанак са делегацијом већ сутрадан одржао је на-
челник штаба 3. украјинског фронта, удаљивши прилично гру-
бо са њега бугареког официра који је југословенску делегаци-
ју пратио од бугарске границе. Совјетски официр је детаљно
изложио план следећих операција јединица Црвене армије, с
молбом за активну сарадњу јединица НОВЈ на новом сектору,
а капетан Душан Павковић је презентирао радну карту са рас-
поредом јединица 45. дивизије у Тимочкој крајини и на поје-
дина питања совјетске делегације давао прецизна објашњења.
Другог дана разговора совјетски представник је поставио
само једно питање: може ли нека јединица НОВЈ да њима ис-
поручи један »живи језик« (Немца), што је прихваћено, и раз-
говори су били завршени. Делегација је тога дана представље-
на и маршалу Толбухину, команданту 3. украјинског фронта,
а увече јој је приређен свечани пријем у месном хотелу.

Сутрадан се делегација вратила у Југославију. Са њом је
стигла и група црвеноармејаца у којој су били један мајор, је-
дан капетан и један поручник. Сељаци у Новом Кориту на
Старој планини приредили су свима срдачни дочек. У селу је
одржан велики народни збор на коме су говорили капетан
Душан Павковић и мајор Црвене армије, а затим је делегаци-
јама приређен свечани ручак.³⁴⁾

УСПИЛИЗАСЕДА

Штаб 45. дивизије наређује 24. септембра штабу 23. НО бри-
гаде да батаљонима одреди нове положаје како би се што
јаче учврстила одбрана околине Књажевца од надирања но-
вих немачких снага из овог релативно јаког гарнизона. Нови
положаји заузети су 25. септембра. Први батаљон је остао на
истим положајима. Други батаљон је у 6 часова из Трговишта
камионима пребачен до Читлука, одакле је наставио покрет
пешке и у састав бригаде у Шуман Топли стигао око 12 ча-
сова. **Око** 18 часова једна чета овог батаљона кренула је прав-
цем: Слатина - Вина - Валевац и на тим положајима сменила
делове 3. батаљона.

³⁴⁾ Миодраг Џојић, *Делегација 23. српске бригаде у штабу III украјинског фронта Црвене армије* - дато аутору на потпуно коришћење. Са збора у Новом Кориту сачуван је и фотографски снимак.

Батаљон је добио задатак да спречава евентуално непријатељево надирање из Књажевца. Ради успешнијих борбених дејстава, 3. батаљон се померио у Васиљ, а 4. батаљон са већим делом у Скробницу, а мањим делом код Скробничке кафане. Поседање нових положаја одвијало се по хладном, кишном времену, а борци су имали лошу одећу и обућу.

Са почетком у 16.30 часова, 26. септембра, 1. и 3. батаљон, са по једном четом у резерви, врше демонстративни напад на релативно ослабљени привремени немачки гарнизон у Књажевцу. Борбени распоред нападних колона био је врло слаб, без ловољно чврстог садејства, па се напад претворио у демонстрацију, и батаљони су се после два сата вратили на своје старе положаје. Први батаљон запленио је од непријатеља 20 коња.

Пре него што су делови 3. украјинског фронта Црвене армије избили на бугарско-југословенску границу, 14. корпус НОВЈ је добио задатак да активним дејствима у међуречју Тимок - Велика Морава олакша трупам Црвене армије да савладају немачку одбрану на граници и да што пре стигну у долину Велике Мораве. У ту сврху је требало изводити активна нападна дејства на правцу главног удара совјетских трупа: Зајечар - Бор - Свилајнац.

Јужно од пута Зајечар - Параћин дејствовала је 45. дивизија НОВЈ. Њени делови су свакодневно нападали непријатељеве транспорте на путевима Зајечар - Параћин и Зајечар - Ниш и ове путеве онеспособљавали за кретање немачких снага. Када је, 28. септембра, сазнао да су предњи делови совјетских снага избили на југословенско-бугарску границу и да се воде борбе на Великој окуци Дунава, штаб 45. дивизије издао је наређење за напад на простору Зајечар - Књажевац, у коме се нарочито истицало: »Дејство на свим правцима треба да се испољи што јаче, а нарочито на комуникацији Ниш - Књажевац, ради спречавања окупаторских јединица да се извлаче тим правцем«. Према том дивизијском наређењу 23. бригада добила је следећи задатак:

»Са два батаљона остаће на истој линији с. Саставци - с. Глоговац са задатком дејства ка Књажевцу. Један батаљон померити на правцу с. Штипина са задатком деловања на комуникације и бочног дејства на сами град. Један батаљон треба одмах упутити ка бугарској граници, правац село Ново Корино, за везу са јединицама Црвене армије. По хватању везе одмах у споразуму са првим штабом јединица Црвене армије

треба подесити садејство целе бригаде на том правцу. Углавном задатак бригаде био би заузимање Књажевца и даља оријентација на Сврљиг. Дејство на том правцу треба да се испољи што јаче, а нарочито на комуникацији Ниш - Књажевац ради спречавања окупаторских јединица да се извлаче тим правцем».^{35>}

По авизо наређењу штаба бригаде, 1. батаљон је кренуо на задатак успостављања везе са деловима ојачаног 64. стрељачког корпуса Црвене армије који се приближавао Зајечару са задатком да разбије немачке снаге у рејону Зајечара и, поред Зајечара, да ослободи села Звездан, Лубницу и Грљане. Батаљон се кретао правцем: Васиљ - Балановац - Валевац - Петров гроб - Дебелица, прешао је Бели Тимок и комуникацију и железничку пругу Књажевац - Зајечар и избио у Јаковац, а затим преко Петруше, у 8 часова изјутра 27. септембра, стигао у село Ошљане и ту ухватио везу са неким пешадијским пуком 52. стрељачке дивизије Црвене армије.³⁶⁾ Марш од Васиља до Ошљана био је веома тежак. Пут је водио преко многих брда, од кише је био раскаљан и блатњав и борци су били изложени изузетним физичким напорима, али су, високо свесни и радосни што ће се срести са братском Црвеном армијом све то издржали.

Двадесет седмог септембра 1944. године у штаб 1. батаљона позвани су командири 1. и 2. чете и са њима одржан састанак, коме је присуствовао и начелник штаба бригаде, капетан Душан Павковић. На састанку је донета одлука о постављању заседе на друму Књажевац - Зајечар, на сектору Краљево Село (данас Витковац) - Селачка, немачким, углавном моторизованим колонама које су се перманентно кретале овом комуникацијом.

После свестраних припрема и упознавања командира водова са задатком, 2. чета 1. батаљона, са командиром чете Петром Жуљевићем, кренула је из села Ошљана и стигла на одређено јој место у 21 час. У највећој тишини и под заштитом непосредног осигурања, већ у 22 часа започело се са утврђивањем поседнутог рејона. Пионири су за кратко време поставили противтенковске мине и минирали пут. Четне патроле стално су крстариле у правцу Краљевог Села и Малог Извора, прикривено, тако да их непријатељ није приметио,

35) 36. НОР, I, 12, док. 177.

36) Колектив совјетских и југословенских аутора, *Београдска операција*, Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр. 163.

иако су долазиле до самих села у којима су се налазили Немци. По повратку борци из патроле причали су да су видели Немце у Краљевом Селу и чули њихов разговор, али њих Немци нису приметили.

Положаји су уређени врло брзо, тако да је до 24 часа сваки борац ископао заклон пуног профила. Опрезност и будност нису се смањивали, напротив, појачавани су. Наређен је одмор војника, који је трајао до 4 часа 28. септембра. Пошто није било никаквих знакова по којима би се сигурно могло закључити да ће Немци наићи у току ноћи, за напад на непријатеља дању извршене су припреме у борбеном распореду чете и командирима водова издата је нова заповест командира чете, па је чета у 5 часова заузела распоред по тој заповести. За обезбеђење нове заседе одређене су 1. и 3. чета 1. батаљона, које су правовремено заузеле своје положаје. Мајор Црвене армије захтевао је да са својим војницима учествује у тој акцији, али им штаб 1. батаљона то није дозволио, није се желело да погине ма и један црвеноармејац. У селу Ошљану одржан је збор са народом, са кога је сачуван и снимак. Начелник штаба бригаде, капетан Душан Павковић, и командант 1. батаљона, са обавештајним официром батаљона Миодрагом Видојковићем и неколико курира, заузели су место испред моста на Селачкој реци, а минери су већ били поставили мине. Време је било хладно, терен влажан од росе.

Око 10 часова осматрач са безименог ћувика јавио је да је осмотрио јачу немачку моторизовану колону која се путем од с. Јаковца кретала ка Краљевом Селу. После краћег времена колона је избила из Краљевог Села и могло се лепо видети да је на челу колоне мотоциклиста, а за њим, на кратком одстојању, четири тенка и пет камиона са војском. Очигледно је било да Немци нису очекивали никакав напад. Били су доста неопрезни, сва посада налазила се ван тенкова, око купола, а у тенковима су остали само возачи с помоћницима. Борци 2. чете били су помало збуњени. Био им је то први борбени сусрет са немачким тенковима. Дан је био магловит и за то доба године необично хладан. Ромињала је упорно ситна јесења киша, а магла се тек почела дизати из долине Тимока.

Тачно у 10,30 часова челни немачки тенк наишао је на мину, она је експлодирала и тенк се преврнуо и запалио. Отпочела је жестока борба. Посада није успела да уђе у тенкове, већ је остала напољу. Изненађени непријатељ одједном је с тенковима и камионима стао напред друма, и то на врло ма-

лом простору. Лишени могућности маневра, тенкови су почели да се окрећу на друму, отварајући јаку топовску и митраљеску ватру, нарочито на коту 240 (између Краљевог Села и Селачке), којом нису постигли неке нарочите резултате, јер су борци бригаде били добро укупани и маскирани поред самог пута на неколико десетина метара од тенкова, тако да их непријатељ није могао приметити и на њих отворити ватру.

Од момента када је непријатељ отворио ватру на коту 240 ватра бораца 2. чете распоређених дуж друма била је прекинута. Сваки борац остао је непомичан на свом месту. Ватру на непријатеља отворило је одељење са »безименог ћувика«, чиме је код непријатеља створена забуна о стварном борбеном распореду чете, па је из немачких тенкова на ово одељење отворена јака ватра. У том тренутку у запаљеном тенку »тигар« експлодирала је муниција и ватра је захватила и други тенк. У једном тенку возач и помоћник су погођени пушкомитраљеским рафалом. После двадесета минута борбе, борци су приступили уништавању преосталих тенкова и камиона.

Ради предупређења евентуалног немачког напада из правца Краљевог Села, упућено је 1. стрељачко одељење да заједно са 1. одељењем 3. вода заштити леви бок с тога правца. Успела је брза интервенција јаких немачких снага из Борбене групе »Вили« (»Willi«) из рејона Доњег Зунића и плен се није могао извући, осим нешто ратне спреме.

Губици непријатеља износили су: 4 тенка, 5 камиона и 23 погинула, међу којима је један официр.³⁷⁾

ровић, помоћник политичког комесара 2. чете. Сахрањена је у сеоском гробљу у Ошљану. Рањена су и четири борца.

Био је то успешан напад 2. чете из заседе, којим је непријатељ био изненађен, јер по свему судећи није очекивао да ће бити нападнут у непосредној близини свога гарнизона, а брзина којом је напад извршен онемогућила му је да се снађе и да предузме било какве одбрамбене, а још мање офанзивне мере. Чета је у потпуности извршила добијени задатак, захваљујући у првом реду тајности припрема, добром уковању и маскирању, добром избору борбених положаја и енергичном и снажном нападу на веома јаког непријатеља.

Трећи батаљон је, 29. септембра, код Тресибабе, на друму Сврљиг - Књажевац сачекао једну већу немачку моторизова-

³⁷⁾ Жуљевић Петар, Дејство 2. стрељачке чете 23. бригаде у заседи, Војни гласник, 5/1949.

ну колону из заосталих делова 1. брдске дивизије. Из заседе је убијено 30 немачких војника и уништена су три камиона. Борба је трајала два часа, када се батаљон под притиском надмоћнијих непријатељевих снага које су долазиле из рејона Сврљига морао повући на полазне положаје. Исте ноћи делови 3. батаљона разбили су једну немачку колону која се од Књажевца пробијала ка Зајечару. Сутрадан је иста судбина задесила и друге две непријатељске колоне.

После ове борбе батаљони се враћају на своје раније положаје. У овим борбама борци 1. батаљона заробили су већу групу четника, међу којима је била и више музичара, па је формиран бројнији музички оркестар, којим је дириговао врсни музичар Анта Жланц. Обично ноћу, пред демонстративне нападе на немачку посаду у Књажевцу, овај музички оркестар је на Ластавичком пољу свирао борбене партизанске маршеве.

Према дивизијској заповести, штаб бригаде је посебну пажњу обратио организацији и развоју обавештајне службе, пре свега са циљем да се штабовима јединица Црвене армије пружи што детаљнији подаци о распореду и јачини немачких и квислиншких снага у Тимочној крајини, које су они већ тражили на састанку делегација у Београчкуу.

На дан 1. октобра 23. бригада је, сходно дивизијској заповести, извршила покрет. Први батаљон, који се још увек налазио на друму у селу Ошљану, добио је задатак да се пребаци у село Кожељ. Кренуо је око 18 часова. Приликом преласка друма Књажевац - Зајечар, на одсеку између села Мали Извор и Селачка, батаљонеки делови наишли су на немачку колону из Борбене групе »Нојманк«.³⁸ Дошло је до жестоке борбе, у којој је убијено око 70 Немаца. Борба је трајала око четири часа. Уништено је стотину кола са комором, два топа и нешто ратне опреме. Међутим, како су из правца Књажевца наилазиле нове, далеко јаче немачке снаге, батаљон је прешао друм и отишао у село Кожељ, оставивши на друму једну чету у заседи.

За то време 2. и 4. батаљон са неким члановима штаба бригаде налазили су се на просторији планине Буковик, са задатком да нападну на четничке бригаде које су наилазиле из правца Алексинца и Параћина. На означену просторију ба-

38) 36. НОР, XII, 4, док. 167.

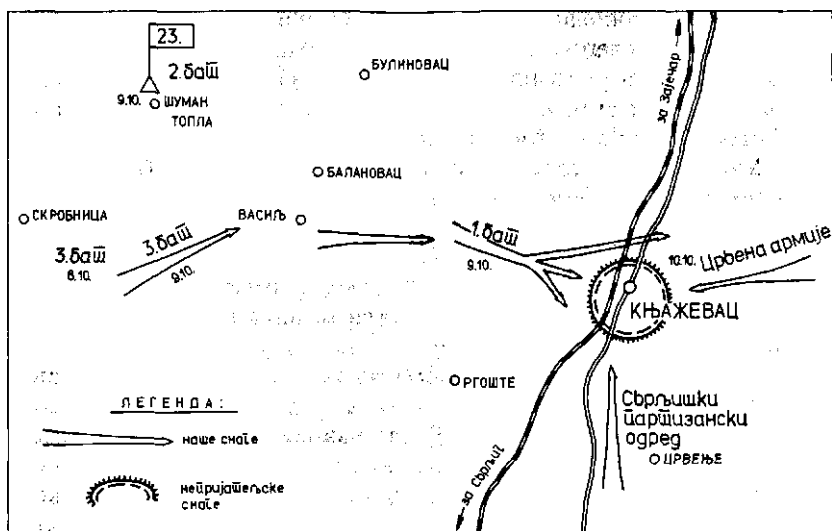

Схема бр. 1 Борба за ослобођење Књажевца

таљони су стигли 3. октобра. Трећи батаљон налазио се још увек у селу Васиљ, са ранијим бригадним задатком.

На дан 3. октобра чета 1. батаљона сачекала је на друму Књажевац - Зајечар још једну непријатељску колону, убила око 60 војника и два немачка официра, уништили стотину кола, и два камиона и запленила доста ратног материјала. Од 4. до 6. октобра 1. батаљон је извршио покрет од с. Кожеља до с. Церовице и ту добио наређење штаба бригаде да се врати у Шуман Топлу и да обезбеди сектор с. Глоговац - с. Валевац - с. Саставци од непријатељских покушаја да овуда прођу из рејона Књажевца. Истог дана батаљон се померио у село Васиљ, а делом снага држао је положај на друму Књажевац - Ниш. Том приликом борци батаљона убили су пет Немаца и запленили пет пушака, један пушкомитраљез »шарац« и доста муниције.

Биле су то прве борбе нових бораца са најопаснијим непријатељем, Немцима, у којима су се они врло добро показали. Поједини борци су јуришали на одвојене групе немачких војника и на немачке ровове на друму и око сеоских кућа. Тако су и уз велике људске жртве стицали борбено искуство у борби против организованих и добро обучених Немаца на друму

Сврљиг - Књажевац - Зајечар. Борбена делатност јединица одвијала се у тешким временским условима. Било је веома хладно. Почела је да пада јесења киша са суснежицом. Слабо одевени борци смрзавали су се у заседама, али је борбени морал огромне већине био на висини.

Други и 4. батаљон, заједно са деловима 20. бригаде 45. дивизије и 19. стрељачком дивизијом Црвене армије, водили су 5. октобра борбу против непријатељских борбених група »Грот« и »Фишер« које су браниле пут Зајечар - Параћин код Кривог Вира. Борбе су биле жестоке, убијено је више непријатељских војника, уништена су два немачка камиона и један тенк.

Трећи батаљон је 7. октобра извршио покрет из с. Васиљ, преко Валеваца и Вине, и сместио се у с. Ласово, са задатком да ухвати везу са деловима 19. стрељачке дивизије Црвене армије. На тим положајима је остао све до 11. октобра, када је добио наређење да се пребаци у Бољевац и да уђе поново у састав бригаде. Батаљон је стигао увече у 21 час, преноћио, а сутрадан је добио ново наређење да крене правцем Бољевац - Бучје - Књажевац, где је стигао око 13 часова 13. октобра. Други и 4. батаљон кренули су са положаја Кривог Вира на просторију Сврљига и околних села да у садејству са батаљонским деловима 19. стрељачке дивизије Црвене армије прочешљавају терен. У сврљишко село Лалинац стигли су 14. октобра, где су добили ново наређење штаба бригаде.

Ради брже ликвидације немачког отпора на простору Ниша, у заједничком штабу НОВЈ и Црвене армије била је донета одлука о ослобођењу Књажевца, чиме би се окружиле немачке снаге у рејону Ниша. По том задатку према Књажевцу су се истока и севера упућене две јаке совјетске колоне: једна од Зајечара, са којом се кретао и новоформирани Сврљишки партизански одред,³⁹⁾ а друга из рејона Бољевца. По наређењу штаба 45. дивизије овим колонама требало је да се прикључе и јединице њене 23. бригаде.⁴⁰⁾ Посаду у Књажевцу командант 7. СС дивизије »Принц Еуген« ојачао је једним батаљоном 13. СС брдског пука.⁴¹⁾

³⁹⁾ Драгољуб Мирчетић, *Сврљишка брда и врх зелени*, Ниш - Сврљиг, 1984, стр. 233.

⁴⁰⁾ После ослобођења Зајечара од стране јединица 23. дивизије, 45. дивизија је добила задатак да се оријентише ка Нишу ради затварања праваца: Ниш - Сврљиг и Ниш - Алексинац. Са тим циљем она је била привремено стављена под команду штаба 13. корпуса НОВЈ. АОС, к. 631, рег. бр. 2/5.

⁴¹⁾ Петар Вишњић, *Операције за ослобођење Србије 1944*, Београд, Војноисторијски институт, 1972, стр. 9. и 10.

О начину одбране Књажевца и решености немачког командовања да га упорно брани речито говори и заповест команданта корпуса »Фридрих Вилхем Милер«, од 7. октобра 1944. године, потчињеним јединицама за повлачење на главну борбену линију на просторији Књажевац, Зајечар, Доњи Милановац, у којој стоји: »7. СС дивизија: брани фронт дивизије од јужног крила до Књажевца, као и до сада. Посаду у Књажевцу појачати, одбрану водити тако да се путна мрежа очува за сопствени саобраћај и да се покушаји обиласка северо-западно од Књажевца могу одбити... «.⁴²⁾

Командант борбених јединица и гарнизона у Књажевцу био је капетан фрегате Гратенауер (Grattenauer), дотад командант штаба за одбрану обале Дунава, а њему потчињене биле су морнаричке чете »Бертрам« и »Шмит«, затим 3. пионирски батаљон (за утврђења) и једна пољска батерија. Наоружање овог гарнизона састојало се од 29 пушкомитраљеза, две противтенковске пушке, једне батерије хаубица 75 мм, 6 топова 47 мм, али без довољно муниције. Батаљон 13. СС пука, 4. октобра је као потпуно моторизована колона успео да се извуче из Књажевца и уз огорчене борбе, преко Краљевог Села, пробије се до Вратарнице.

Први батаљон 23. бригаде, који се налазио на положајима с. Глоговац - с. Саставци, добио је 8. октобра наређење штаба бригаде да у садејству са совјетским јединицама нападне на Немце у Књажевцу и ослободи овај град. Књажевац се налази на раскрсници пет путева, од којих је најважнији пут према југу, за Ниш, и онај према западу у долину Мораве. Тиме се и објашњава упорност којом су поменути град браниле јединице 7. СС-брдске дивизије »Принц Еуген« и морнари Дунавске флотиле адмирала Фрејка, које су се овамо повукле после неуспешних борби у рејону Неготина.⁴³⁾ Књажевац, који се пружа поред Тимока, окружен је са свих страна планинама. Хитлеровци су нарочито јако утврдили висове источно, северно и западно од града, изградивши тамо јаке отпорне тачке, заштићене ватром великог броја артиљеријских оруђа. Најјаче је била организована одбрана путева који воде из Зајечара и Ниша.

⁴²⁾ Otto Kumm, *Vorwdrts »Prinz Eugen«, Geschichte der 7. SS-Freiwilligen - Division »Prinz Eugen«, Munin, Verlag GmtH, Osnabriick* (Ото Кум, Напред »Принц Еуген«, *Историја 7. СС добровољанке дивизије »Принц Еуген«*), стр. 261 и 262.

⁴³⁾ Морнаричке чете су имале за циљ да се повуку према Нишу.

Задатак да ослободе Књажевац добили су 9. и 10. самостални митраљеско-артиљеријски батаљон (под командом гардијског капетана I класе Јерјоменка и гардијског мајора Хистнија) из састава Првог гардијског утврђеног рејона (командант је био генерал-мајор С.И. Никитин) и 1. батаљон 23. бригаде 45. дивизије НОВЈ. Савладавши планинске превоје у рејону јужно од Вратарнице, између Бугарске и Југославије, совјетске јединице су се до краја дана 8. октобра прикупиле у селу Зунићима. Ту су се састали са 1. батаљоном 23. НО бригаде и Сврљишким партизанским одредом, са којима се кретао и начелник штаба бригаде, капетан Душан Павковић. После извиђања непријатељске одбране, совјетски и југословенски команданти дошли су до закључка да би фронтални напад довео до великих губитака и успорио темпо наступања. Због тога је било решено да се изврши обилазак - маневар и комбиновани напад из неколико праваца.

Саставивши план борбе и припремивши људство и материјал за извршење тешког марша, команданти су ноћу 9/10. октобра повели своје јединице у опкољавање града. Те ноћи су јединице биле изложене надљудским напорима. Кретале су се по највећем мраку, планинским путевима, стрмим успонима који су местимице достигали и 40°. На тим успонима артиљерија се морала извлачити на рукама. Совјетским војницима су помагали борци 1. батаљона 23. бригаде, који су добро познавали терен.

До јутра 10. октобра совјетске и југословенске јединице су заузеле полазне положаје за напад и после кратке артиљеријске припреме нападе непријатеља са севера, југа, истока и запада. Делови 1. батаљона и Сврљишког партизанског одреда и једна чета совјетског 9. батраљона заузели су обе стране пута Ниш - Књажевац и тако непријатељу онемогућили маневар резервама. Штаб црвеноармијске јединице одредио је посаде два топа и неколико пушкомитраљеза у састав 1. батаљона 23. бригаде.

Књажевцу су се распамсале жестоке уличне борбе, које су се често претварале у борбе прса у прса. Поседнувши бетонске бункере, заклоне и утврђене градске куће, хитлеровци су пружали жестоки и огорчени отпор, прелазећи често и у противнапад.⁴⁴⁾

44) 36. НОР, I, 13, док. 152; 36. НОР, XII, 4, док. 167; АОС, к. 182, рег. бр. 54/1.

Око 10 часова са нишког правца уследила је интервенција делова 3. батаљона 13. СС пука. Упорном одбраном Сврљишког партизанског одреда овај батаљон је задржан и принуђен да се врати ка Сврљигу и Нишу. Око 11 часова Немци са положаја спољне одбране су се повукли у град и запосели унапред припремљене зграде за одбрану, пружајући из њих жестоки отпор. Борци НОВЈ и црвеноармејци освајали су зграду по зграду и уништавали једну отпорну тачку за другом. Око подне Немци су пружали све слабији отпор и покушавали да се пробију из града према нишком правцу, али су били одбијени енергичном одбраном јединица на друму. Како је још увек постојала реална опасност да немачки гарнизон у Књажевцу добије појачање моторизованих јединица из Ниша, напад наших и совјетских јединица је ојачан тако што су у борбу уведене две чете 2. батаљона 23. бригаде из правца с. Скробнице и с. Васиља.

Десетог октобра 1944. године до увече немачки гарнизон у Књажевцу био је скоро потпуно уништен. Први батаљон 23. бригаде је убио преко 150 непријатељских војника, запленио стотину пушака, 6 пушкомитраљеза и много друге разне ратне опреме. Непријатељ је имао укупно око 700 погинулих војника, подофицира и официра, међу којима је био и потпуковник Гратенауер, командант гарнизона. Заробљено је преко стотину немачких војника и старешина и заплењено 49 оруђа, 11 пушкомитраљеза и 93 немачка камиона, које су узели совјетски војници, и велика количина муниције. Први батаљон 23. бригаде остао је у Књажевцу до 13. октобра на одмору и чишћењу терена од разбежалих Немаца.⁴⁵⁾

Немци су, у »Историји 7. СС дивизије«, овако забележили борбе за Књажевац: »10. 10. 1944. Такође је неодржив положај у Књажевцу. И овде је непријатељ нападао после јаке артиљеријске припреме и са неколико страна обухватао град. Ради олакшања положаја наших снага у Књажевцу, командант дивизије наредио је марш једног конвоја топова. Командант је добио наређење да место отпора огради жицом и гвожђем, али је остао само на наређењу. Маринске јединице су потпуно разбијене, а изгубљена је сва ратна опрема. Висинске тачке заузеле су партизани, а друм серпентина (према Нишу - п.а.) више није одржив. Може се још изградити отпорна тачка, користећи 1. батаљон 13. пука (Фишер), који треба да се измести из Калне.⁴⁶⁾

⁴⁵⁾ АОС, к. 1337, рег. бр. 2-1/1: *Бојна релација штаба 23. бригаде за операције вођене у времену од 3. септембра до 12. октобра 1944. године.*

⁴⁶⁾ *Историја 7. СС дивизије*, н.д., стр. 278.

Из Књажевца се извукло нешто немачке пешадије са 8 пољских топова и заузело положаје у Сврљигу. Истога дана, 10. октобра, ослобођена је и Кална, у коју су око подне ушли делови Сврљишког партизанског одреда.

Од 4. до 6. октобра 1944. године 2. и 4. батаљон 23. бригаде, у складу са дивизијским наређењем, заједно са батаљонима 20. бригаде 45. дивизије НОВЈ и јединицама 19. стрељачке (совјетске) дивизије, водили су борбу са немачким деловима из Зајечара, код Кривог Вира, Планинице и Бољевца. Борбе су биле жестоке. Убијено је више непријатељских војника и уништена су два камиона и један тенк.⁴⁷⁾

ФОРМИРАЊЕ И РАД СЛУЖБИ

У овом времену у штабу бригаде и у штабовима батаљона интензивно се радило на организовању обавештајне службе и на објашњавању њеног значаја. Овој служби увек је придавана посебна пажња. У штабу бригаде и у штабовима батаљона формацијски су деловали обавештајни официри, који су под собом имали извиђачки вод од 25 бораца у бригади и батаљонске извиђачке десетине од 11 људи. У заповести штаба 45. дивизије од 28. септембра 1944. године стајало је: »Као што смо вам нагласили раније, треба посветити много пажње организацији обавештајне службе, а то нарочито сада треба да дође до изражаја како би могли братској Црвеној армији доставити потпуне податке о распореду и јачини непријатељских снага у Тимочној долини, које су податке већ од нас тражили«.⁴⁸⁾

Служба везе у бригади дуго није правилно ни потпуно функционисала, нешто због хроничног недостатка савремених средстава везе, али далеко више због недовољног разумевања великих потребе и неочењивих користи саме службе везе у операцијама, односно тешко се пробијало сазнање да без добре организације службе везе и њеног потпуног спровођења у операцијама и борбама нема и не може бити правилног и успешног командовања нити извршења борбеног задатка.

Наређењем Главног штаба НОВ и ПО Србије, од 8. октобра 1944. године,⁴⁹⁾ прописана је Привремена формација НОВ и ПО Србије, па је и при штабу 23. бригаде био формиран вод

47) 36. НОР, XII, 4, док. 144.

48) 36. НОР, I, 12, док. 177.

49) 36. НОР, IY, 32, док. 17.

за везу и поштанска секција, а при штабовима батаљона водови за везу. Вод за везу штаба 23. бригаде имао је команду вода (водник и политички делегат), две телефонске десетине (свака по два одељења), свако одељење по 5 људи (укупно 22 борца) и телефонску централу (са 4 борца). Укупно је у воду за везу било 26 бораца и старешина и 5 товарних коња. Борци су били наоружани са 21 пушком и четири стројнице, док је сваки вод за везу при штабу батаљона имао водника и политичког делегата и девет везиста.

Увек се оскудевало у средствима везе, што се негативно одражавало на готовост и спремност јединица за успешно извршавање борбених задатака. У недостатку моторних возила штаб бригаде је са батаљонима, и обрнуто, одржавао везу јаким патролама и куририма. Штаб бригаде увек је инсистирао на благовременом извештавању штабова батаљона о ситуацији на њиховим рејонима и померању свих јединица ради усклађивања заједничких борбених дејстава. Октобра 1944. године штаб 45. дивизије ставио је својим бригадама на привремено располагање (није им доделио) по један мотоцикл ради одржавања што боље, што брже и редовније везе.⁵⁰⁾

Интендантура 23. бригаде формирана је кад и интендантура 45. дивизије, почетком септембра 1944. године.⁵¹⁾ Међутим, већ при формирању 23. бригаде штаб 45. дивизије обавестио је Главни штаб Србије да је »Економско особље доста слабо. Фали четири (4) интенданта батаљона... « Задатак бригадне интендантуре био је да организује исхрану и снабдевање батаљона и приштапских јединица свим потребама. У почетку се још увек није располагало никаквим сопственим интендантским средствима, ни магацинима намирница, те су интенданти бригаде и интенданти батаљона снабдевали храном своје јединице преко народне власти у селима Сокобањске котлине и Тимочке крајине. Од народа је прикупљан хлеб, стока за клање и остале намирнице од којих је у батаљонским кухињама кувано јело и дељено по јединицама. Често су јединице биле распоређиване на исхрану по групама у појединим селима.

Када је 20. бригада, 6. септембра 1944. године, на планини Озрену разоружала скоро целу бугарску 22. дивизију, у њене

36. НОР, I, 14, док. 50.
⁵¹⁾ АОС, к. 1333, рег. бр. 8-1, 2, 3, 4/1, *Историјат постанка и развоја Интендантуре* (доцније Команде позадине) 45. дивизије, написан у Сомбору, 4. септембра 1945. године.

руке је пао огромни ратни плен, који је преузела дивизијска интендантура и поделила га бригадама: кола, коње, говеда за клање, моторна возила, оружје, муницију, шаторска крила, ћебад и друго, као и доста намирница, чиме интендантуре 23. бригаде долази до неопходне опреме и средстава за почетак рада.

Истовремено када и бригадна формиране су и батаљонске интендантуре. Оне су у свом саставу имале водове од два одељења (одељење интендантских потреба и муницијско) и шест товарних и запрежних коња. При штабовима батаљона оформљени су економати, који су располагали са два-три коња за пренос казана и осталог прибора за кување хране. Економате су у почетку зависно од ситуације и других потреба имале и стрелачке чете, а касније су формацијски установљени за сваку чету. Са формирањем интендантуре било је предвиђено и увођење обавезних резервних obroка хране (један до два obroка), а према потреби и суви оброк, мада се са тиме започело знатно касније, тек у децембру исте године, па и онда нередовно.⁵²

Велики значај у редовном снабдевању јединица бригаде и батаљона имао је и ратни плен задобијан у скоро свакодневним борбама против непријатеља, пре свега муниција, оружје и возила, али и намирнице, па је штаб 45. дивизије, 28. септембра 1944. године, посебно упозоравао штабове бригада: »Евакуација плена: Сав плен а првенствено ратни материјал, оружје, муницију извлачити из заузетих градова у најпогодније село за смештај где се може згодно маскирати од непријатељске авијације«.⁵³

кадра, па је штаб 45. дивизије, септембра 1944. године, у сокобањском селу Трговишту организовао десетодневни интендантски курс са 20 слушалаца - по пет из сваке бригаде. По успешно завршеном курсу они бивају распоређени за батаљонске интенданте, а неки за четне економате.

Санитетска и хигијеничарска служба и у 23. бригади захтевале су стручне и предане раднике и борце. У питању је било изношење рањеника са бојишта под јаком непријатељском ватром и обрада њихових рана, како би се што пре вратили у борбени строј своје јединице, као и предузимање пре-

52) АОсГкГТo78, рег. бр. 2/8 и к. 1074/1, рег. бр. 5/8.

53) 36. НОР, I, 12, док. 177.

вентивних мера ради сузбијања заразних болести, које обавезно прате све војске за време ратова, односе многобројне људске животе и смањују борбени строј јединице, њену бојеву готовост и спремност за борбу против непријатеља.

Формирање и развој санитетске и хигијеничарске службе у 23. бригади ишли су постепено и напореда са развојем њених борбених дејстава, а напореда се развијала и мрежа органа санитетске и хигијенске службе и стручна обученост тих органа.⁵⁴

бањској котлини и у Тимочкој крајини лакши рањеници са по првом завоју били преносени у бригадно превијалиште, некад називано и бригадна амбуланта. Због тога је штаб 45. дивизије, 28. септембра 1944. годиш, наредио: »Евакуација рањеника: све тешке рањенике упућивати одмах најбржим превозним средствима у дивизијску болницу, где ће бити хируршка екипа. Лакше рањенике, то јест, све оне који могу јахати коња, задржати у бригадној болници«. ⁵⁵ Тешки рањеници су од првих дана борбених дејстава превожени у дивизијску болницу у згради основне школе у бањском селу Трговишту, док су неки, као и тешки болесници, превожени у болницу (санаторијум) на Озрену, на слободној територији. Захваљујући пожртвованости бораца и санитетског особља, у овом времену није се десило да иједан рањеник остане на бојишту, препуштен непријатељу. Лакши рањеници често су остајали у бригадном строју, кретали су се са бригадном комором, све до излечења и опоравка.

Санитетску службу у четама обављало је ниже санитетско особље регрутовано међу новодошлим другарицама и борцима. Тог особља никада није било довољно. Због тога је, 6. септембра 1944. године, у дивизијској болници одржан први курс за болничко особље у селу Трговишту, са око 40 полазника из свих бригада. По завршетку курса сви су били распоређени за болничаре и болничарке и хигијеничаре у бригади, по батаљонима и четама. Највише пажње у настави на овим курсевима било је обраћано практичном санитетском раду у воду и чети.

⁵⁴ АОС, к. 1333, рег. бр. 5-1, 2,3,4,5,6,7, 8/1, *Историјски подаци о формирању и раду дивизијске болнице 45. дивизије*, односно Медикосанитетског батаљона дивизије.

⁵⁵ ЗБ. НОР, I, 12, док. 177.

Tokom септембра 1944. године у бригаду је дошло скоро 1.000 нових бораца, међу којима и велики број добровољаца. Били су то у огромној већини млади људи, који нису служили бившу југословенску војску, нису познавали наоружање, а још су мање били верзирани у тактичким начелима и правилима борбене активности.

Старешински кадар бригаде поникао је из бригада и батаљона 23. дивизије НОВЈ и имао велика борбена искуства, углавном из времена партизанског начина ратовања, а сада је био суочен са новим, далеко сложенијим начином фронталног ратовања и држања позиционе, односно одбране, па се морало прићи убрзаном стручном образовању и овог војничког и политичког кадра на једном вишем стручном нивоу.

и добровољаца морала је да се изводи брзо и у далеко краћим временским интервалима, не у виду сталних и временски дужих курсева, већ очигледном и практичном наставом. Сазнања добијена на овој обуци, на теоретским и практичним војним часовима, проверавана су одмах непосредно после часова, у свакодневной борбеној активности против непријатеља.

Војна обука изводила се у два организована вида: обука на часовима у јединици и на краћим војним курсевима, које је углавном организовао штаб 45. дивизије са основним циљем да обучи борце основним војним знањима за борбу против далеко савременије опремљеног, добро обученог и у дугогодишњим освајачким ратовима у Европи и у целом свету искусног непријатеља - Немаца, али и против припадника домаћих контререволюционарних снага.

ционалније и вештије рукује личним наоружањем и посебно аутоматским и полуаутоматским оружјем, да савлада наставу гађања, службу обезбеђења и основна тактичка начела напада и одбране и партизанског, али и савременог фронталног ратовања и позиционе одбране. Добијањем нових врста наоружања и војне опреме, штаб 45. дивизије и штабови бригада организовали су краће стручне војне курсеве за поједине родове војске и службе и за поједина оружја, зависно од промене бригадне и батаљонске формације.

Први часови војне обуке у бригади одржавани су по четама већ у септембру 1944. године, када је бригада водила

борбе у долини Тимока. У операцијском дневнику бригаде за септембар 1944. године наводи се да су први часови из војног образовања били из пешадијског егзерцира и о дисциплини. То су били краћи часови војне обуке. Учило се углавном склапање и расклапање оружја, посебно пушкомитраљеза. Развијено је такмичење ко ће брже да расклопи и да склопи пушкомитраљез. Борци су обучавани у постављању заседа и о дисциплинованом и беспрекорном вршењу стражарске службе.

Новоформирана 23. бригада располагала је искључиво пушкама и пушкомитраљезима. Нови борци су имали првенствено да науче руковање пушком - било да су обични стрелци, било помоћници пушкомитраљесца. Тада не само да није било курсева ни семинара већ ни најскромнијих инструктажа у руковању оружјем, јер - пише Иван Цина Глигоријевић - за то није било слободног времена. Начини грађања пушком савлађивани су у борби и у часовима одмора, а о томе су се бринули командири водова или чета.

Настављајући традицију још из Бољевачког батаљона НОВЈ, и у јединицама 23. бригаде одржавани су војни и политички часови. На часовима војне наставе (првобитно по четама док су биле бројно мале, а касније по водовима) углавном су се борци упознавали са задацима борбеног обезбеђења, начином дејства заседа, радом извидница, дужностима курира - са свим оним што је у одређеном временском раздобљу било најважније. Није постојао план наставе, већ се она заказивала зависно од актуелности теме, најчешће диктиране почињеним грешкама у протеклој борби. Часови војне наставе су заправо и протицали у сагледавању и анализи грешака са акцентом да се не понове. Предавачи су у почетку били командири чета и водова, махом д>уди без довољне војне наобразбе.

Поред теоретских војних часова и конференција, борци бригаде стицали су своја војна знања и искуства **tokom** борби. То су била најдрагоценија искуства и сазнања, чему је нарочито користило одржавање четних састанака са свим борцима на којима су анализиране протекле борбе. Један од важних задатака у организовању војне наставе за борце било је и њихово обучавање у правилности постављања заседа на путевима и у клисурама, али и на равном терену покривеном жбуњем или у густој шуми.

Већ у првим борбама против Немаца у долини Тимока борци су се показали врло добро. Јуришали су на одвојене

групе немачких војника и на немачке ровове на друму и око сеоских кућа. Тако се уз велике људске жртве стицало искуство у борби против организованих и добро обучених немачких војника и четника. У успешно изведеној заседи на друму Књажевац - Зајечар борци су научили и те како добро да бију Немце, праћене чак и тенковима.

Посебна пажња обрађала се војностручном оспособљавању и војној обуци војника и старешина специјалних родова војске, чета и служби. Углавном на часовима, али и на краћим, обично десетодневним или једномесечним курсевима при штабу 23. бригаде и штабу 45. дивизије обучаван војнички кадар специјалних јединица, артиљерије, санитета, инжињерије и интендантуре.

На посебним часовима учила се у мањој мери и инжињеријска обука, нарочито копање ровова и противтенковских ескарпи и уопште заклона за стрелца и оруђе. Бригада је у септембру 1944. године вршила и нека мања минирања железничке пруге Књажевац - Зајечар и железничких и друмских мостова. И поред скромне и кратке инжињеријске обуке, ови први бригадни диверзанти и инжењерци успешно су извели неколико оваквих акција.

ПОЛИТИЧКИ РАД У БРИГАДИ И У НАРОДУ

Политички рад је представљао веома важну делатност партијске и скојевске организације, руководећег кадра и широких борацких маса у бригади. Скоро да ниједна борбена акција или марш нису изведени без претходне политичке припреме и потпуне мобилизације борачког и старешинског кадра и без политичког објашњавања циљева акција или марша. Обавезно се ишло на то да се сваком борцу улије самопоуздање како би што лакше савладао чак и најтеже и непредвидљиве ситуације, да се психички припреми за напоре и опасности које га очекују, с тим што се у сваком борцу истовремено развијала иницијатива за време акције или покрета. Од сваког борца и старешине захтевала се висока политичка свест, а до ње се долазило само упорним радом, свакодневним и организованим квалитетним политичким радом. Борци су упознавани са светском и унутрашњом војном и политичком ситуацијом и указивано им је на њихове задатке у борби за коначно ослобођење наше земље испод власти немачких и бугарских окупатора и за победу социјалистичке револуције.

Политичко васпитавање бораца и старешина и у 23. бригади одвијало се - према дотадашњим искуствима - у три основне форме:

- на основу општег плана политичког васпитања, који је задржавао све основне проблеме народноослободилачке борбе;

- систематским упознавањем и проучавањем актуелних проблема војно-политичке ситуације и унутрашњег стања јединица;

- свакодневним објашњавањем дневних догађаја онако како их је постављао партијски орган »Борба«. Политички рад је морао бити жив, непосредан, близак и јасан неукој маси војника, с тим што су политички радници били дужни да уложе максимум труда на сопственом васпитању.

За разлику од раније формираних јединица НОВЈ које су биле састављене углавном од добровољаца, јединице формиране у другој половини 1944. године у Србији, нарочито после извршених мобилизација, попуњене су борцима који нису знали много о линији и циљевима народноослободилачке борбе. Долазили су из крајева који су дуго били под влашћу и политичким утицајем четника. У њима је било неизбежно и прикривених непријатељских елемената, а знало се да ће реакција чинити све да ослаби унутрашње јединство наше војске и њену ударну снагу, што је све наметало далеко озбиљнији и свестранији прилаз даљем политичком васпитавању бораца у новим ратним условима.

Политички рад у бригади спровођен је највише на четним, ређе батаљонским састанцима, на којима су, осим предавања политичких комесара, прорађивани материјали на теме из НОБ и читана дневна штампа. Политичким радом руководили су политички комесари јединица (чета, батаљона и бригаде). Политички комесари, као представници Партије и народа, деловали су на остваривању дефинисаних политичких и револуционарних циљева које је истакла Комунистичка партија Југославије. Политички комесари су радили на развијању политичке, моралне, уметничке, научне и национално-револуционарне свести, с тим што су превасходно и даље деловали на развијању политичке и антифашистичке свести и на претварању платформе борбе у свесни чинилац и колективну свест, што је доприносило јачању морално-политичког и борбеног јединства јединице.⁵⁶¹ Партијска организација помагала

⁵⁶¹ Милан Миладиновић, Рад политичких комесара јужноморавских партизанских бригада на изградњи политичке свести, Лесковац, *Лесковачки зборник*, 1985, XXV, стр. 71-85.

је у том раду политичким комесарима и настојала да преко њих пред борцима популарише КПЈ као организатора и руководиоца народноослободилачке борбе. Материјала за те састанке било је увек довољно, мада се оскудевало у примерцима штампе.⁵⁷⁾

Основа интензивног политичког рада у јединицама и 23. бригаде и брзи темпо у преваспитавању нових бораца проистацали су из задатака који су стајали пред НОВЈ са циљем:

- да се што пре ослободи земља и да се што пре стигне до западних граница наше домовине и

- да »Армија буде увек спремна да заштити тековине наше четворогодишње борбе, наше народне револуције, па се у вези с тим пре свега захтевало оперативно деловање политичких органа, брзо реаговање на искрсле појаве и догађаје, благовремено предузимање агитационо-пропагандних мера, уз пуно развијање иницијативе партијске организације и политичких комесара«.

При том је у одређивању садржаја политичког рада било основно: упознати састав јединица са тековинама и циљевима народноослободилачке борбе, са проблемима изградње народне власти, обнове земље и изградње државног апарата, упознати састав са политичком ситуацијом у свету и текућим политичким догађајима у земљи, као и даље политички припремити војнике и старешине за извршавање наређења команди.⁵⁸⁾

Осим ових чисто васпитних састанака, у четама су с времена на време одржаване и конференције на којима су расправљана питања из унутрашњег живота јединица, као: морални лик борца, однос према народу, однос према руководиоцима, однос према другарицама, нездраве појаве у чети и развијање колективног духа. Обавезне тачке четних политичких састанака биле су критика и самокритика.

На први извештај о политичком раду у бригади наилазимо у Операцијском дневнику 23. бригаде, где за 16. септембар стоји: »... док су са осталим деловима радили војнички и политички... «

став 45. дивизије, септембра 1944. године, на четним политич-

⁵⁷⁾ Бранко Боројевић, Политички и теоријски рад у војсци за време НОР-а - прилог обради нашег искуства, Београд, *Војно-политички гласник*, 1949, бр. 7-8, стр. 93.

⁵⁸⁾ Станоје Брајевић, Партијско-политичке припреме 21. српске ударне дивизије за пробој Сремског фронта, Београд, *Војно-политички гласник*, 1950, III, бр. 4, стр. 89-107.

ким састанцима обрађивано је скоро тридесетак тема, међу којима су основне и највише проучаване теме биле: »КПЈ организатор НОБ«, »О народноослободилачким одборима и о новој народној власти«, »Национално питање у Југославији«, »Улога жене у НОБ«, »Избегличка влада и Дража Михаиловић« и друге, а о моралном лику борца револуције говорило се и у теми »Однос партизана према народу«.

рада у народу штаб бригаде, штабови батаљона, политички руководиоци батаљона и чета и партијска и скојевска организација деловали су према томе да ли је та теорија била већ ослобођена од окупатора и квислинга или су на њој деловале јаке и бројне непријатељске оружане формације и окупаторска и квислиншка власт. Где год су дошле јединице бригаде, одржавани су политички зборови, на којима су о циљевима народноослободилачке борбе говорили политички комесари и оснивали месне народноослободилачке одборе, уколико раније нису били основани. Зборови су редовно успевали, а понегде су имали карактер правих народних свечаности. На зборовима је тумачена линија НОБ и народ позиван да се прикључи јединицама НОВЈ. После зборова обично се пријављивао велики број добровољаца.

Однос војске према народу био је увек једна од најзначајнијих компонената политичког рада и партијско-скојевске активности и у 23. бригади. Политичка ситуација и расположење народа према војсци и НОП уопште варирали су од краја до краја земље којим се бригада кретала и на којем је изводила своја борбена дејства. Уска повезаност војске са њеном позадином, као и са органима народне власти, и војнички, политички и другарски однос војске према народу увек су били одлика бораца и старешина 23. српске НО бригаде. Развијан је понос народног војника као услов његовог правилног односа према народу, посебно и у крајевима који су дуго били под окупаторском и квислиншком влашћу и под утицајем четничке и усташко-домобранске пропаганде и власти.

Не може се утврдити тачан број одржаних политичких конференција у народу на дугом борбеном путу Бригаде од огранака Старе планине до Глајхштетена у Аустрији. О томе нема ни много веродостојних података у сачуваним документима, а још теже је тај број реконструисати на основу сећања преживелих бораца и руководиоца из бригаде. Но, он је сигурно велик, и могао би се кретати око 200 - 300 политичких

конференција, јер је и борбени пут бригаде био веома дуг — водио је кроз Србију, Босну, Хрватску и Словенију и Аустрију. Прошло се кроз многа села и ослобођени су многи градови и варошице. Кад год се указала прилика, при сваком одмору и предаху, политички се радило у народу.

Средином септембра 1944. године радило се и на организовању месних одбора народног ослобођења као антифашистичке организације која треба да омогући стварање народноослободилачких одбора, као и мобилизацију људства за јединице НОВЈ.

Многа од ових села **tokom** протеклих година била су исцрпљена скоро свакодневним реквизицијама и наметима од стране окупатора и квислинга, али су ипак, када је то НОВЈ захтевала, месни одборници увек успевали да нађу довољно намирница, одеће и обуће за борце 23. бригаде, што је често превазилазило очекивања батаљонских комесара и интендантура.

Обавештавајући Главни штаб НОВ и ПО Србије о дејстви-ма и политичкој активности својих јединица у првој половини августа 1944. године, Штаб 14. корпуса је писао: »У свим местима у којима су биле јединице овог корпуса ликвидиране су четничке власти и основани су нови народноослободилачки одбори. Народ у наведеним местима примио је наше јединице са великим одушевљењем, што се нарочито да закључити по ономе што је велики прилив добровољаца у наше редове«.⁵⁹⁾

Штабови батаљона и месни НОО заједнички делују и на спровођење агитације међу становништвом да добровољно ступају у јединице НОВЈ. Те тзв. »мобилизације« извршене су у неким сокобањским, књажевачким, сврљишким и ражањским селима, када је у 23. бригаду дневно добровољно ступало и по двадесетак сељака из сваког села, тако да је бригада крајем септембра 1944. године бројала око 1.000 бораца и старешина. Помоћ народноослободилачких одбора јединицама бригаде испољила се нарочито приликом мобилизације извесних годишта, која је вршена са пуним успехом и лако.⁶⁰⁾

Месни народноослободилачки одбори у сокобањској котлини били су формирани крајем 1943. и почетком 1944. године, они у књажевачком и сврљишком срезу били су тек у формирању. Одборнички кадар био је без искуства, па ипак сви ти одбори су са одушевљењем, организовано и успешно

59) 36. НОРП 13, док. 4.

<w АОС, к. 1336, рег. бр. 59-6/5.

решавали своје обавезе и дужности према својој војсци и излазили јој у сусрет у погледу смештаја јединица, исхране, набавке одеће и обуће, смештаја и неге болесника и рањеника, нарочито на ослобођеној територији у Сокобањској котлини.

При ослобођењу градова и варошица у источној Србији и Поморављу, партијско-политички руководиоци и чланови бригадне партијске и скојевске организације имали су стално на уму директиву Покрајинског комитета КПЈ за Србију, од 25. марта 1944. године, о задацима чланова Партије у тим крајевима: »Нарочито у крајевима где дуго није било наших оружаних снага, где је непријатељ у пуној мери могао развијати своју пропаганду, лажи и застрашивање, мора се развијати агитација и пропаганда истином, са циљевима НО борбе, са успесима Црвене армије и наше војске, са одлуком АВНОЈ-а итд. Сваки члан Партије, кандидат и члан СКОЈ-а мора бити не само агитатор, већ мора научити и остале борце да и они то буду, јер се сваки борац НОВЈ мора осећати не само као војник већ и свестран борац за срећнију и бољу будућност нашег народа. Груби војнички однос према народу није својствен НО војсци. • • • «⁶¹»

Партијска и скојевска организација и уопште сав борачки и старешински кадар јединица 23. бригаде васпитавани су да буду свесни да у овој борби народ подноси сав терет и тешкоће рата и да зато у сваком месту и на сваком кораку треба признавати те жртве које он улаже. Због тога се од сваког борца захтевало да његов поступак према народу у свим приликама мора бити достојан циљева НО борбе, а посебно према народу оних крајева у којима се мало или нимало радило политички у току НО борбе. Посебно се увек указивало да »груби поступци према народу приликом личног додира са њим или ма какви груби или неправилни поступци у вршењу званичне дужности (интендантска или друге службе) недостојни су бораца НОВ и ПОЈ«.⁶²⁾

Крајем септембра 1944. године, у завршним операцијама за коначно ослобођење источне и централне Србије, када се већ предвиђало ослобођење већих градова и улазак јединица НОВЈ у њих Главни штаб Србије, штабови дивизија и бригада упозоравали су на то своје потчињене штабове и команде. У наређењу штаба 45. дивизије од 28. септембра 1944. године, поред осталог, штабови бригада и батаљона упозоравани су

⁶¹⁾ 36. НОР, IX, 5, док. 110.

⁶²⁾ Исти.

да »при упаду у градове и вароши строго воде рачуна да се не би стварао неред, што ће користити пљачкаши и НОВЈ непријатељски настројени елементи за наношење пропагандних љага народноослободилачкој војсци... «⁶³⁾ Почетни елементи нерада најенергичније су сузбијени војничким мерама, а политички комесари чета и батаљона народу су говорили о моралном лику борца НОВЈ.

Штаб 45. дивизије је својим наређењем од 18. октобра 1944. године посебно упозорио штабове потчињених бригада и поново нагласио важност задатака да се до максимума заложу и помогну друговима са терена у успостављању нове народне власти и сређивању прилика на овом сектору. На терену где није било органа народне власти били су овлашћени политички комесари бригада и батаљона да самоиницијативно оснивају органе народне власти, бирајући за њу најбоље симпатизере и сараднике НОП-а. »Одржавати политичке зборове и упознавати народ са ситуацијом и позивати га на активну сарадњу у сређивању прилика у њиховим селима и проналажењу народних непријатеља, оружја и војничке спреме. Строго водити рачуна да однос према властима буде правилан.⁶⁴⁾

НА КРАЈУ БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Борбена дејства Двадесет треће српске бригаде у источној Србији и уопште у борбама за коначно ослобођење овог краја Србије испод власти немачких окупатора завршене су 13. октобра 1944. године њеним значајним учешћем и у ослобођењу Књажевца. Допринос бригаде био је велики. Иако млада, тек формирана 23. бригада је у времену од 5. септембра до 13. октобра 1944. године - значи за нешто више од месец дана - водила више од десетак значајнијих и успешних борби, углавном против Немаца, а само две против четника.

Борачки и старешински кадар њених јединица био је у огромној већини неискусан у борбама против добро обученог, добро наоружаног и јаком ратном техником снабдеведеног непријатеља као што су били Немци, и то из две елитне СС дивизије (1. брдска и 7. брдска »Принц Еуген«), али се већ у првим борбеним дејствима показао високо моралним и спремним да се бори. Борбени морал немачког војника још увек је

«) зб. НОР, I, 12, док. 177.

64) 36. НОР, I, 12, док. 177.

био висок. Он још увек није размишљао о повлачењу ка границама Немачке, па се утолико жешће и огорченије борио.

решине 23. бригаде стицали су и својом крвљу плаћали војничко и борбено искуство. Бригада је у том периоду постигла запажене успехе у борбама против немачких и домаћих контрареволуционарних снага у источној Србији значајним борбеним учешћем у ослобођењу Књажевца, својом најблиставијом победом.

истиче се да су јединице бригаде нанеле непријатељу значајне људске губитке: убијена су 282 непријатељска војника и два официра, од којих је преко 200 било Немаца, а заробљено је 40 непријатељских војника. Није утврђен број рањених непријатељских војника, али ни он није био испод две стотине. Укупно је из непријатељевог борбеног строја бригада избацила преко 530 војника и старешина. Броју заробљених немачких војника треба додати и податак од Радомира Богдановића - који каже да је негде крајем септембра 1944. године само са два борца спроводио 16 Немаца и 40 коња у штаб 45 дивизије. Био је то део једне немачке коморе изненађен и заробљен у биваку на једној чистини у околини Књажевца. Из Шуман Топле ови су Немци спроведени у штаб дивизије у сокобањско село Трговиште. Богдановић је говорио немачки па је заробљене Немце умирио изјавом да ће бити спроведени у заробљенички логор и да ће им животи бити загарантовани.

количину ратног материјала и спреме. Уништила је четири немачка тенка, 11 камиона, око стотину кола са комором и два топа, а запленила је 45 камиона (осим оних који су са Совјетима заплењени приликом ослобођења Књажевца), 11 пушкотраљеза, 175 пушака, 40 бомби, три стројнице, један мотоцикл, један двоглед и доста разне муниције и друге ратне спреме, што је у сваком случају у знатној мери допринело бољој борбеној спремности бригаде.

Веома тешки били су и губици бригаде, који речито говоре о огорченим борбама што их је она водила у овом периоду: 55 погинулих и неутврђених, али сигурно преко 70 рањених бораца и руководилаца.⁶⁵¹ Утрошак муниције био је такође велики: 25.435 пушчаних и митраљеских метака, 12.056 стројничких и 340 противколских метака, 59 ручних бомби.

⁶⁵¹ АОС, кут. РПК, фасц. 1, рег. бр. 2. •

Непријатељ се повлачио, али је упорно и добро организовано бранио заузету територију, одступао је корак по корак и бранио се на сталним узастопним положајима, који су често добијали карактер мањег фронта. Основни вид борбених дејстава немачке војске у Тимочкој крајини била је углавном одбрана комуникација којима су се кретале крупне немачке јединице у тежњи да формирају посебни источни фронт према јединицама Црвене армије које су наилазиле и офанзивним јединицама 14. корпуса НОВЈ.

Карактеристике борбених дејстава јединица 23. бригаде јесу да су она била комбинована, углавном нападна, али и одбрамбена, како је то било назначено у свим заповестима штаба 45. дивизије, а зависила су и од ситуације, распореда и бројног стања непријатеља. Посебно су јединице успешно постављале заседе на друму, у којима је убијено много Немаца и увек задобијан значајни ратни плен. Јединице су данима рушиле комуникације, постављале заседе, вршиле изненадне нападе на мање непријатељске јединице и колоне.

Овако велика и делимично беспутна територија, као и скоро сваким даном добијани нови борбени задаци и честе промене борбене ситуације, захтевали су од бораца и старешина, посебно оних у командама чета, велику издржљивост, а од штабова батаљона брзо прилагођавање новонасталим војним ситуацијама и значајну борбену самоиницијативу, што су у пуној мери и показали.

Политичка ситуација која се са великим борбеним успесима јединица Црвене армије развијала веома повољно значајно и приметно је утицала и на борбени морал и полет и јединица 23. бригаде, чији су борци и руководиоци са великом свешћу и одговорношћу храбро улазили у борбу за коначно ослобођење Србије и Југославије.

крета, па и на самим борбеним положајима, бригада је допуњавала и развијала своју организацију, формирала родове и службе, попуњавала формацију и наоружање. Коришћено је свако, ма и најмање време предаха за војну и политичку обуку бораца и старешина и за партијско-политичку активност, за рад партијских ћелија и скојевских актива, за културно-просветни рад и за интензивни политички рад са омладином у бригади и у народу на терену којим се она кретала и на коме је изводила борбена дејства.